

Osmanlı İstanbulu'nda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler

Yasin Meral

Ankara Üniversitesi

Matbaa konusu, kitap tarihimizin en önemli dönemeçlerinden biri olarak bilinmektedir. Matbaanın Osmanlı'daki Müslüman tebaa tarafından kullanılmasından çok önce Yahudiler İstanbul, Selanik ve İzmir gibi şehirlerde matbaacılık faaliyetlerine başlamışlardı. Matbaanın Müslüman tebaa tarafından geç kabul edilişiyle ilgili yaygın iki görüş belirtilmiştir. Bunlardan ilki, bu icadın gayrimüslimler tarafından yapılmış olması ve dini eser basmanın caiz olmamasıdır. Diğer yaygın iddia ise geçimini eser istinsah ederek sağlayan hattatların matbaa sebebiyle işsiz kalma endişesiyle bu yeniliğe karşı çıkmalarıdır. Okuma-yazma oranı düşük olan Osmanlı toplumunda matbaanın pratik hayatta bir karşılığının olmaması ilgisizliğin temel sebeplerinden biri olarak zikredilebilir.

Elimizdeki tebliğin bazı kapsam ve sınırlılıkları olacaktır. Bilindiği üzere İstanbul'un dışında İzmir ve Selanik gibi şehirlerde de aktif faaliyet gösteren Yahudi matbaaları mevcuttu. Bu tebliğde Osmanlı'da Yahudiler tarafından faaliyet gösteren matbaalar arasında yalnızca İstanbul'daki matbaalar esas alınacaktır. Ayrıca bu tebliğde Yahudi matbaacılığı, İbrahim Müteferrika öncesiyle (1493-1729) sınırlandırılacaktır.

Johann Gutenberg'in Avrupa'da 1450 civarında matbaayı kullanmaya başladığı düşünüldüğünde Yahudilerin matbaayı İstanbul'a getirmelerinin çok erken bir dönemde olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklardaki bilgilere göre Osmanlı topraklarına matbaanın ilk gelişi 1492 yılında İspanya'dan sürülen Yahudiler aracılığıyla 1493 yılında olmuştur. Osmanlı toprakları içerisinde ilk matbaa kurulan şehir de İstanbul'dur.

İstanbul'da İlk Matbaanın Kuruluşu

İstanbul'da ilk matbaa David ve Samuel İbn Nahmias kardeşler tarafından kurulmuştur. Bu aile, 1492 yılında İspanya'dan sürülen Yahudilerdendir. İbn Nahmias kardeşler matbaacılık faaliyetlerinde İstanbul'da Romanyot adı verilen yerli Yahudilerinin lideri konumunda olan Rabbi Eliyahu ben Benyamin ha-Levi'den destek görmüşlerdir. Bu matbaada basılan ilk eser, Yakov ben Aşer'in (ö. 1340) Yahudi hukukuyla ilgili önemli eseri *Arbaa Turim* olmuştur. Eserin üzerinde Davud yıldızı amblemi bulunmaktadır. David ibn Nahmias'ın isminden ötürü Davud yıldızının matbaanın amblemi olarak seçildiği tahmin edilmektedir.¹

Bu eser Yahudi geleneğinde en önemli ilmihal/fıkıh kitaplarından biri kabul edilmektedir. Dört ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlere de *tur* (dizi) adı verilmektedir. Bu bölümler de *simanim* adı verilen alt başlıklara ayrılmaktadır. Bazen sadece *Tur* kelimesiyle de bu kitaptan bahsedilmektedir. Bundan ötürüdür ki yazarı da *Baal ha-Tur* yani *Tur sahibi/Tur kitabını yazan* anlamında isimlendirilmektedir. Dört ana bölümden ilki *Oreh Hayim* adını taşır. Bu bölümde dua ve sinagogla ilgili esaslar, Şabat ve dini günler hakkında temel kurallara yer verilmektedir. İkinci kısım *Yore De'a* ismini taşır. Burada da kurban kesme, kaşer kuralları ve diğer bazı ritüellere ilişkin esaslar anlatılır. *Even ha-Ezer* adını taşıyan üçüncü bölüm evlilik ve boşanma ile ilgili aile hukukuna ait esasları işler. Dördüncü ve son bölüm de *Hoşen Mişpat* adıyla mali konular, zararlar ve bunların hukuki karşılıklarıyla ilgili konular işlenir.

.....

1 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 17-18.

Ya'kov ben Aşer, Talmud'dan başlayarak kendi dönemine kadar hahamların görüşlerinden bir sıralama sunar. Bu çerçevede o, Rabbi Yitshak el-Fasi'nin ve İbn Meymun'un görüşlerine de değinir ve hahamlar arasındaki yorum farklılıklarını karşılaştırır. Son safhada genellikle babası Rabbi Aşer ben Yehiel'in görüşlerini savunur. İbn Meymun'un *Mişne Torá'sı* Yahudiliğin her alanı ile ilgiliyken *Arbaa Turim* sadece diasporadaki Yahudiler tarafından uygulanabilecek esasları incelemektedir.

Araştırmacılar arasında bu eserin basımıyla ilgili ihtilaf mevcuttur. Basım tarihi, Osmanlıdaki matbaa faaliyetlerinin başlangıcı olması açısından önem arz etmektedir. Kitabın üzerindeki tarih İbrani takvimiyle 4 Tevet 5254² tarihidir ki, bu da 22 Aralık 1493 tarihine tekabül etmektedir. Araştırmacılar arasındaki tartışma, kitabın 1493'te mi, 1504 yılında mı basıldığıyla ilgilidir. Kitabın üzerinde açıkça yazılı olsa da birçok araştırmacı bu tarihi şüpheyle karşılamışlardır. Bunda da iki temel sebep öne sürülmüştür. İlki kitabın basıldığı 1493 Aralık ayı ile Yahudilerin İspanya'dan çıktıkları 9 Av 1492 (11 Ağustos 1492) ayı arasında yalnızca on altı ay olmasıdır. Bu iddiaya göre uzak bir ülkeden sürgünden gelen Yahudilerin İstanbul'da yerleşmeleri ve bir düzen kurmaları, ardından da o memlekette daha önce hiç olmayan bir işi, yani matbaayı başlatmaları bu kadar kısa süre içerisinde mantıklı görünmemektedir.

İkinci sebep ise 1493 yılından sonra ilk kitabın 1505 tarihinde basılmasıdır. Aradaki on bir yıllık süreçte kitap basılmamıştır. Bu iddiaya göre 1493 tarihi kitaba yanlış olarak yazılmış olup gerçek tarih 1504 yılıdır. Kitapta basımın Sultan Bayezid'in hükümlerinde haftanın altıncı günü (Cuma=*yom şiši*) tamamlandığı belirtilmektedir. 1504 yılının Tevet ayının dördünün de Cuma gününe denk gelmesi ayrıca Sultan Bayezid'in sultanlığının devam etmesi de iddiaya destek olarak sunulmuştur. 1505 yılı ve müteakip yıllarda düzenli bir yayın çizelgesinin görülmesi de bu iddiayı güçlendirmektedir.³ Bazı araştırmacılar da Nahmias ailesinin İstanbul'a gelmeden daha önce Napoli'de matbaa işlettiklerini, bu yüzden bu

.....

2 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 17.

3 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 17.

durumun kendileri için zaman gerektirecek bir iş olmadığı kanaatini belirtmektedirler.⁴

Konuyu detaylı bir şekilde tartışan Offenberg, önce yukarıda zikredilen itirazları inceler, daha sonra da bu eserin 1493 yılında basıldığına dair kanaati güçlendirecek verileri sıralar. Buna göre o dönemde matbaanın temel maddesi olan kâğıt Osmanlı topraklarında üretilmemekteydi. Osmanlının kâğıdı çoğunlukla Venedik'ten ithal ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Buna göre Sultan Bayezid zamanında Venedik ile Osmanlı devleti arasında o yıllarda gerginlik olması ve bu gerginliğin 1499-1503 yıllarında savaflara sebep olması kâğıt ithalini de engellemiştir. 1493 ile 1505 yılları arasındaki matbaanın faaliyetlerinin durması da buna bağlanmaktadır.⁵ Offenberg bir başka makalesinde ise Sultan Bayezid'in Fatih Sultan Mehmet gibi başka din mensuplarına hoşgörülü olmadığını, İstanbul'daki sinagogları ve Yahudi mahkemelerini kapattığını iddia etmektedir. O, ayrıca Bayezid'in ya da vezirlerinden birinin İstanbul'da Yahudiler tarafından dini bir eser (*Arbaa Turim*) basıldığını öğrendiğini ve bunun üzerine matbaacılık faaliyetini yasakladığını, zaman içerisinde ya araya hatırı sayılır kişilerin girmesi, ya Yahudilerin bu dönemde yaptıkları hizmetler sebebiyle ya da Yahudiler tarafından ödenen yüklü miktarda rüşvet sayesinde 1505 yılında matbaacılık faaliyetlerine yeniden başlandığını iddia etmektedir.⁶ Ona göre 1493 ile 1505 yılları arasındaki fasılanın sebebi bunlar olabilir. Offenberg'in burada öne sürdüğü iddialar, ilmi verilere dayanmamaktadır.

Arbaa Turim'i takip eden ilk eser 1505 yılındaki *Tora, Haftarot* ve *Hameş Megilot* olmuştur. Bu yılda basılan Tevrat, Fransa'da yaşamış ünlü Talmud bilgini Raşi'nin yorumlarıyla birlikte basılmıştır. Bu eserin basımında Yeşua ben Saadya ve Yitshak Kasputa adlı Yahudi tüccarlar finansal destekte bulunmuşlardır. Bu eserin sonunda İspanya sürgünü sebebiyle Yahudilerin temel dini kaynaklarını çoğunun ulaşılamaz bir durumda olduğu, sınırlı sayıda kitapla çocuklara

•••••

4 Bkz. Kemal Beydilli, "Matbaa", *DİA*, c. 28, s. 106.

5 Adri K. Offenberg, "İstanbul'da Basılan İlk Kitap", çev. Rifat Bali, *Müteferrika Dergisi*, Kış 1994, sayı 4, s. 8-17.

6 Adri K. Offenberg, "The Printing History of Constantinople Hebrew Incunabular of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery", s. 231.

verilecek eğitimin ihmal edildiği belirtilmektedir. Yahudi cemaatinin Tevrat bulduğunda Targum bulamadığı, Targum bulduğunda şerhlerini bulamadığı ifadeleri kullanılarak temel dini kaynaklarla ilgili kitap sıkıntısından bahsedilmekte ve bir an önce sürgün sırasında yitirilen kitapların basılması gerektiği dile getirilmektedir.⁷

İkinci eserden sonra 1509 yılına kadar bu matbaada birkaç eser daha basılmıştır. Bu eserlerden biri de İbn Meymun'a ait *Mişne Tora*'dır. Bu eserin son kısmında sürgün sebebiyle -Tanrı'nın inayeti olmasa- neredeyse Tevrat'ın unutulacağı, kutsal kitapların ihmal edildiği, Yahudi cemaatinin sürgünden sürgüne gittiği, rahata erdiklerinde de okuyacak kitap bulmakta zorlandıkları ve kitap bulduklarında satın alacak para bulunamadığı şeklinde ifadelere yer verilmektedir.⁸

1509 yılında matbaanın kurucularından Şmuel Nahmias işletmeden ayrılmıştır (ölüm?).⁹ David ibn Nahmias işletmeyi oğlu Şmuel Nahmias ile birlikte yürütmüştür. Yaklaşık iki yıl sonra da, 1511 yılında, baba David Nahmias hayatını kaybetmiştir. Takip eden yıllarda matbaa Samuel ben David Nahmias ve Astruc ben Ya'kov tarafından işletilmiştir.¹⁰ Astruc ben Yakov ilk başlarda matbaanın çalışanlarından iken 1520 sonrasında Selanik'te kendi matbaasını kurmuştur. Nahmias matbaası ise zengin Yahudi müteşebbisler tarafından belirli periyodlarla kiralanmış ve işletilmiştir.¹¹

1504-1530 döneminde İstanbul'da yüzden fazla eser basılmıştır. İspanya sürgünü sonrası bu dönemde basılan eserler, Yahudi cemaatin öncelikli olarak ihtiyaç duyduğu eserlerdi. Bu çerçevede bir yandan Tevrat, Mişne Tora gibi Yahudiliğin temel kaynakları hem de sürgünün ve sürekli yer değiştirmenin travmasını atlatacak kıssa ve mev'ize

.....

7 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 18, 21; Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in Costantinople", s.

8 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 21; Avraham Meir Haberman, *Toldot ha-Sefer ha-İvri*, Yerusalayim 1945, s. 47.

9 Yaari, "Öldü veya matbaa işinden ayrıldı." ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 18.

10 Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in Costantinople", s. 79.

11 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 18; Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in Costantinople", s. 79.

türünden midraşlar basılmıştır.¹² Yaari'ye göre İspanya'dan gelen Yahudiler yanlarında getirebildikleri midraş yazmalarını bastırmışlardır. Birçok midraş da ilk defa İstanbul'da basılmıştır. Bunlar arasında *Midraş Raba al Tora*, *Midraş Tehilim*, *Midraş Mişley*, *Midraş Şmuel*, *Midraş Tanhuma* ve *Pirkey Divrey Eliezer* zikredilebilir. Sonraki dönemlerde bu midraşlar Orta Doğu ve Venedik'teki Yahudi matbaalarında da basılmış ve yaygınlaşmıştır. Talmud kıssalarının anlatıldığı *Hagadot ha-Talmud* adlı eser de ilk defa bu matbaada basılmıştır. Fakat aynı türde basılan ve meşhur olan *Eyn Ya'kov* adlı eser sebebiyle daha sonra baskısı yapılmamıştır.¹³

Soncino Ailesi ve İstanbul'daki Matbaacılık Faaliyetleri

15. yüzyılın son çeyreğinde İtalya'nın kuzeyindeki Soncino şehrinde İsrail Natan Soncino ve oğlu Yeşua Soncino İbrani harfleriyle bir matbaa kurdular. Bu aileden biri olan Gerşom ben Moşe İtalya'dan ayrılarak önce Selanik'e yerleşmiş, ardından da İstanbul'a gelerek oğlu Eliezer ile matbaacılık yapmaya başlamıştır. Gerşom ben Moşe, 1534 yılında hayatını kaybedince matbaayı oğlu devam ettirmiştir. 1530-1547 arasında Soncino ailesi kırk civarında eser basmıştır.¹⁴ Bu matbaada din dışı alana ait eserler de basılmıştır.

Bu dönemde basılan en dikkat çekici eserlerden biri de 1546 tarihli çok dilli (polyglot) Tevrat'tır. *Hamişa Humşey Tora* ismiyle basılan bu Tevrat, Tevrat'ın İbranice orijinal metninin yanında Aramice çevirisi olan *Targum Onkelos*, Saadya Gaon'a ait ilk Arapça çeviri olan *Tefsirü't-Tevriye bi'l-Arabiyye* ve Yakov ben Yosef Tavus'a ait Farsça Tevrat çevirisini içermektedir. Bu dört farklı metin tek sayfa içerisinde yer almaktadır. Bu eserdeki bütün çeviriler İbrani karakterleriyle basılmıştır. Sayfanın ortasında İbranice orijinal Tevrat metni, sağında İbrani harfleriyle Farsça çeviri, solda *Targum Onkelos* adı verilen Aramice çeviri, üstte Saadya Gaon tarafından yapılan İbranice harflerle Arapça çeviri sayfanın alt kısmında ise ünlü Tevrat ve Talmud yorumcusu Raşi'nin ilgili ayetlerle ilgili yorumları yer almaktadır. Bunların

.....

¹² Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in Costantinople", s. 79.

¹³ Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 20.

¹⁴ Sevilla-Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim 1981, s. 177.

dışında Tevrat'ın Raşi yorumuyla birlikte basımı, *Targum Onkelos*, İbrani harfleriyle Grekçe ve İspanyolca Tevrat çevirisi de bu dönemde basılmıştır.¹⁵ David Kimhi'ye ait *Sefer ha-Şoraşim* ve *Helek ha-Dikduk* gibi eserler de bu matbaada basılmıştır. Yahudi seyyah Tudelalı Ben-yamin'in seyahatnamesi de ilk kez 1543 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Soncino ailesinin matbaasında dikkat çeken uygulamalardan biri de gerek Yahudi hahamların, gerekse aile üyelerinin matbaaya gelerek ellerinde bulunan el yazmalarını bireysel kullanım için çoğaltmalarıdır. Bu çerçevede; Eliyahu ben Moşe Başyatçı babası Eliyahu Başyatçı'ya ait *Adderet Eliyahu* adlı eseri, Yitshak Yaabets babası Yosef Yaabets'e ait *Hesdey ha-Şem* adlı eseri, Moşe Kalats Kudüs'ten İstanbul'a gelerek *Sefer ha-Musar* adlı eseri, Yitshak ben Hayim Hazan, Rabbi Yona Gerondi'ye ait *İggeret ha-Teşuva* ve Bahya ibn Pakuda'ya ait *Hovot la-Levavot* adlı eserleri matbaaya getirerek bastırmışlardır.¹⁶

Bu matbaayı Moşe ben Eliezer Soncino, 1548-1553 yılları arasında çalıştırmıştır. Bu dönemde kendisi sadece işletmeci olarak değil, işçi olarak da harflerin dökümü ve süsleme işleriyle meşgul olmuştur. Yine aynı dönemde Cracow'da (Polonya) 1530'da matbaa açan Şmuel ben Hayim Helitz işletmesini İstanbul'a taşımıştır. Polonya'da bulunduğu sırada 1537 yılında Hıristiyanlığı seçen Helitz İstanbul'a yerleştiğinde tekrar Yahudiliğe dönmüş ve kurduğu matbaada Tevrat ile birlikte Rut ve Yudit kitabına şerhler basmıştır.¹⁷ Bu matbaa 1553 yılına kadar açık kalmıştır.

Bu dönemde faaliyet gösteren küçük matbaalardan biri de Rabbi Yosef ben Şmuel ha-Levi Hâkim'e aittir. Bu matbaada 1560 yılında üç eser basılmıştır. Bunlar kabala hahamı Rabbi Meir ben Gabay'a ait *Dereh Emuna* ve *Toelet Ya'kov* ve oğlu Rabbi Hayim ben Gabay'a ait *Pesah le-Elohim* isimli eserlerdir.¹⁸ Bu dönemde (1548-1560) bazı araştırmacılara göre onun üzerinde eser basılmıştır. Eliezer Soncino'nun 1547'teki vefatından sonra 1560 yılına kadar İstanbul'da toplam dört farklı Yahudi matbaası çalışmıştır. Fakat bunların dördü de küçük

.....

15 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 22.

16 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 22-3.

17 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 24-5.

18 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 25.

matbaalar olup bastıkları kitap sayısı birkaç kitap ile sınırlı kalmış ve yayın hayatlarını da en fazla birkaç yıl sürdürebilmişlerdir.¹⁹

Yahudi Matbaacılığın Üretken Dönemi

1560 yılı ve sonrası İstanbul'daki Yahudi matbaaları açısından üretimin en fazla olduğu dönem olarak bilinmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre bu dönemde İstanbul'da yüz yirmi eser basılmıştır. Araştırmacılara göre bunun temel sebebi, devletin ve toplumun ekonomik olarak refah içinde olduğu bir dönem olmasıdır.²⁰

Dönemin başlarında İstanbul'da üç önemli matbaacı göze çarpmaktadır. Bunlar; Rabbi Yosef Hekim ve oğlu Yitshak, Avraham ben Şmuel ha-Kohen ve Yaabets kardeşlerdir. Rabbi Yosef 1560 yılında üç kitap, Avraham ben Şmuel ise 1560-1 yıllarında iki kitap basmıştır. Yaabets kardeşler olarak meşhur olan Şlomo ve Yosef Yaabets 1546-1551 yılları arasında Selanik'te, 1554-5 yıllarında da Edirne'de matbaa işletmişler daha sonra işlerini ayırmışlardır. Şlomo Yaabets, İstanbul'a yerleşmiş Yosef Yaabets ise Selanik'e dönmüştür. Şlomo Yaabets, İstanbul'da matbaa işine 1559 yılında girmiştir. Aynı yıl Rabbi Eliya Mizrahi'nin *Teşuvot Şeilot* adlı responsasının dizgisini yapmaya başlamıştır. 1561 senesinde ise Rabbi Yosef ibn Lev'in responsası basılmıştır. Bu eserin önsözünde Şlomo Yaabets, Talmud'ların Avrupa'da yasaklandığını belirterek elindeki kitabın basımını tamamladıktan sonra kendi milletine bir vefa borcu olarak Talmud basım işine gireceğini belirtmektedir.²¹

Papalığın fermanıyla İtalya'da Talmud'ların yakılması Yahudi cemaatlerin Talmud ihtiyacını iyice artırmıştır. Avrupa'da Talmud'ların basımı durunca, Yaabets kardeşler bu durumu göz önünde bulundurarak Talmud basmaya ve ulaştırabildikleri bütün Yahudi cemaatlerine iletmeye karar vermişlerdir. 1570 yılında Yosef Yaabets Selanik'i terk ederek İstanbul'a gelmiş ve kardeşiyle ortak olarak matbaayı işletmişlerdir. 1583 yılında Yaabets kardeşler, Talmud'un ilk bölümü olan

.....

19 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 26.

20 Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in Costantinople", s. 80.

21 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 27.

Masehet Brahot kısmını basmışlardır. 1583-1593 yılları arasında Talmud basımı ile uğraşan Yaabets kardeşler Talmud'un tamamını basmaya muvaffak olamamışlardır.²² Muhtemelen bunun temel sebebi büyük kardeş Şlomo Yaabets'in hayatını kaybetmesidir. Talmud basımının yanında diğer eserlerin basımı da devam etmiştir.

Dönemin önemli matbaa müteşebbislerinden biri de Eliezer ben Yitshak'tır. O, Polonya'da 1557-1573 yıllarında işlettiği matbaalardan sonra bir matbaa da İstanbul'da kurmuştur. O, matbaa malzemelerini İstanbul'a getirmiş, fakat kâğıt alımı için yeterli finans sağlayamadığı için İstanbul'un yerli Romanyot Yahudilerinden haham David ben Eliyahu Kaşti ile ortaklık kurmuştur. Bastıkları ilk kitap *Şeelot u-Teşuvot şel ha-Geonim* (1575) olmuştur. Aynı sene içerisinde Romanyot geleneğine göre duaları ve şiirleri içeren *Mahzor şel Romanya mi-Yamim Noraim* adlı eser basılmıştır. Kaşti, kitabın önsözünde bu eseri Yaabets kardeşlerin matbaasında bastırmak istediğini, ama kendisini türlü bahanelerle beklettiklerini, Eliezer ben Yitshak'ın İstanbul'a gelmesiyle onun sayesinde bu eserin basımının gerçekleştirdiğini anlatmaktadır.²³ 1576'da Kaşti ile Eliezer ben Yitshak'ın yolları ayrılmıştır. Eliezer ben Yitshak matbaayı tek başına işletmeye devam etmiştir. O, *Makor Baruh* adlı *Neşideleri Neşidesi* şerhini bastı. Kitabın girişine Süleyman Mabedi'nin resmini basması Filistin topraklarına göç edeceğine işaret olarak görülmüştür. Kutusal topraklara hicret etme niyetindeki temel sebep finansal açıdan İstanbul'da matbaayı işletemeyecek duruma gelmesidir. Nitekim bu kitabın girişinde "Büyük bir sıkıntı içerisinde olan Eliezer Yitshak Aşkenazi tarafından basılmıştır. Atalarının hürmetine Allah merhamet etsin kendisine!" yazılmıştır.²⁴ Eliezer ben Yitshak, aynı sene içerisinde Safed şehrine göç etmiştir. Safed'de hiçbir akrabalık bağı olmayan ve orada tanıştığı Rabbi Avraham Yitshak Aşkenazi ile ortaklık kurmuş ve matbaa işletmeye başlatmıştır. Bu matbaa aynı zamanda Orta Doğu'daki ilk matbaadır. 1577-1579 yılları arasında Safed'de üç kitap basan ortaklar iki yıllık ortaklıktan sonra yollarını

.....

22 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 27-28; Sevilla-Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yerusalayim 1981, s. 177.

23 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 31.

24 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 31.

ayırmışlardır. Rabbi Avraham Yitshak Yemen'e Yahudi cemaati elçisi olarak gönderilince Eliezer ben Yitshak da tekrar İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da David Kaşti ile irtibata geçmiş ve 1586 yılında Safed hahamlarından Rabbi Şmuel bar Yitshak Aripol'a ait *Lev Haham* isimli kitabı basmışlardır. Eliezer ben Yitshak, aynı yıl içinde kalıcı olarak Safed'e yerleşmiş ve matbaacılığa orada devam etmiştir.²⁵

1593 yılında Şlomo Yaabets'in ölümü sonrasında İstanbul matbaasız kalmıştır. Bu dönemde Don Yosef Nasi'nin eşi Reyna Nasi, Ortaköy'de bir Yahudi matbaası kurmuştur. Matbaanın başına da Yosef ben Yitshak Aşkelonî getirilmiştir. Bu matbaa 1593 yılında üretime başlamış ve yeni formlu harfler kullanılmıştır. Reyna Nasi'nin matbaayı kurmada kâr amacı gütmeyeceği ve Osmanlı ülkesinde yaşayan hahamların kitap basım ihtiyaçları giderme amacıyla olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Onun, kendisine ait matbaayı kurmadan önce de Yaabets kardeşlerin matbaasında eserlerini bastırmak isteyen hahamlara finansal destek çıktığı bilinmektedir.

Bu matbaada Şlomo Yaabets'in Yitshak adındaki oğlunun kitapları basılmıştır. Yitshak Yaabets'e ait *Yafek Ratson* isimli eseri eser Haftarotlara açıklamalar içeren ve bu matbaada basılan ilk eserdir. Bu eserin ardından aynı matbaada altı eser daha basılmıştır. 1597'de matbaa Kuruçeşme'ye nakledilmiş ve iki yıl içinde sekiz kitap daha basılmıştır. Böylece Reyna Nasi'nin işlettiği matbaada 1593-1598 yılları arasında toplam on beş eser basılmıştır. Reyna Nasi'nin ölmesi dolayısıyla matbaa da kapanma sürecine girmiştir. Burada basılan eserler arasında dini şerhler, Talmud ve Ladino dilinde basılan dini mekânları ziyaret adabı kapsamında eserler sayılabilir.²⁶ 1598'den sonra yaklaşık kırk yıl boyunca İstanbul'da düzenli olarak çalışan matbaa açılmamıştır. Bununla birlikte küçük çaplı bazı girişimler olmuş ve bir iki kitap basılmıştır.²⁷

.....

25 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 31.

26 Yaron ben Naeh, "Hebrew Printing Houses in Costantinople", s. 81; Sevil-la-Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim 1981, s. 178.

27 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 33.

Yahudi Matbaacılığında Duraklama Dönemi: 1639-1695

1639-1695 yılları arası İstanbul'daki Yahudi matbaacılığında duraklama dönemi olarak bilinmektedir. Yahudi cemaatinin ekonomik olarak sıkıntıda oluşu basım faaliyetlerine de yansımıştır. 1598-1639 yılları arasında basım faaliyetinin durduğu görülmektedir. 1639 yılında Şlomo ben David Franko İstanbul'da yeni bir matbaa kurmuştur.²⁸ Matbaa ve basım işlerinde İspanya'dan tecrübesi olan Franko, oğlu tarafından "kurşun ve demir harf dökümünde büyük bir usta ve sa-natkâr" olarak tanımlanmıştır. 1641'deki ölümünden sonra işletmesini oğlu Avraham Franko ve damadı Ya'kov ben Şlomo Gabay devam ettirmişlerdir. Şlomo, kısa dönemde sadece Raşi'nin Tevrat şerhini basabilmiştir.

Oğlu ve damadının bastığı ilk eser ise Rabbi Yosef bar Moşe Taroni'ye ait *Şe'lot u-Teşuvot*'tur. Bu eser 1641 yılında basılmıştır. Yine aynı sene içinde Rabbi Şlomo Avraham el-Gazi'ye ait *Ahavat Olam* ve *Midraş Raba al ha-Tora* ve *Hameş Megilot* eserleri basılmıştır. 1649 yılından sonra Yakov Gabay'ın ismi kitaplarda görülmemektedir. Ölmüş olması ya da ortaklıktan ayrılmış olması ihtimal dâhilindedir. Avraham Franko, 1652 yılında Rabbi Avraham el-Yagri'nin İbn Meymun'un *Sefer ha-Mitsvot* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Lev Sameah* adlı eserini basmıştır. Bu eserin önsözünde kitapların baskı kalitesinin iyi olmadığını itiraf eden ve bundan dolayı özür dileyen Franko, yakın zaman içerisinde matbaada ıslahat yapılacağını ve daha kaliteli baskılarla devam edeceğini vaad etmektedir.²⁹ Franko'nun matbaasında 1656-1664 arası sekiz yıllık bir ara verildiği görülmektedir. 1660 yılı sonrasındaki matbaa faaliyetlerinin durması o yılda İstanbul'da meydana gelen büyük yangınla ilişkili olabilir. Franko, 1664-5'te matbaa faaliyetlerine yeniden başlamış ve 1679'a kadar birçok eser basmıştır. 1679 yılında Franko hayatını kaybetmiştir. Franko'nun kurduğu işletmede çalışan işçilerin çoğu 1648-9'daki Polonya soykırımından kaçan Yahudilerdir.³⁰

.....

28 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 34.

29 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 35.

30 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 36.

1660'lardan sonraki dönemde matbaa sektörü düzenli bir üretim yapmamıştır. 1650-1660 yılları arasında Livorno'da (İtalya) matbaacılık yapan Avraham ben Yedidiya Gabay isimli Yahudi müteşebbis önce 1657 yılında İzmir'de matbaa kurmuştur. Bu matbaa aynı zamanda İzmir'de kurulan ilk matbaadır. Gabay'ın İzmir'de açtığı bu matbaa, 1675 yılına kadar çalışmış ve toplam on altı eser basmıştır.³¹ Gabay ise 1660 yılında İzmir'den ayrılarak İstanbul'a yerleşmiştir. Gabay İstanbul'da da Zohar'dan bölümler içeren *Maalapat Sefirim*, Kudüs Talmudu'nun Zeraim bölümü hakkında açıklamalar içeren ve Rabbi Yehoşua ben Yisrael'e ait *Sade Yehoşua* (1662) adlı eserleri basmıştır. O, bazen müstakil, bazen de Franko ile ortak matbaa işi yapmıştır. 1680-1710 yılları arasında İstanbul'da düzenli bir matbaacılık faaliyetine rastlanmamaktadır.

Yona ben Ya'kov ve Matbaacılık Faaliyetleri

Yona ben Ya'kov Aşkenazi, Polonya'dan kaçan Yahudilerden biri olup İstanbul'da Yahudi matbaacılığı yeniden canlandıran isimdir. Geldiği şehir olan Zalazitz'e nispetle bazı kaynaklarda Yona ben Ya'kov Zalazitz şeklinde anılmaktadır. Onun canlandığı matbaa sektörü İstanbul'u bütün Orta Doğu'nun en önemli matbaa merkezi haline getirmiştir. Otuz beş yıl boyunca matbaayı kendisi işletmiş (1710-1745) ölümünden sonra da oğulları otuz üç yıl (1745-1778) boyunca matbaayı açık tutmuşlardır; kısacası toplam 68 sene matbaa bu aile tarafından işletilmiştir. Bu dönemde basılan 210 kitabın 188'i Yona ben Ya'kov'un matbaasında basılmıştır.³²

Yona ben Ya'kov'un bastığı ilk eser, Rabbi Hayim el-Fondari'ye ait bir fetva olan *Magid mi-Raşit* (1710) adlı çalışmadır. Bu baskıyı kötü yapan Yona ben Ya'kov, daha sonraki baskılarda harflerin dökümünü ıslah ederek daha kaliteli baskılar yapmıştır. Bu eserden sonra *Dereh ha-Kodeş* isimli bir fasikül yayınlamıştır. Aynı sene içinde ikinci kitap Rabbi Moşe ben Nahman'a ait *Milhemet Hova*, bir yıl sonra da (1711) *Raaşim ve Raamim* adlı eser basılmıştır.³³

.....

31 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 37.

32 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 38.

33 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 39.

1712 yılında İstanbul'un birçok yerini etkileyen yangından matbaa da nasibini almış ve işletme Ortaköy'e taşınmıştır. Yona ben Ya'kov, Ortaköy'e taşındıktan sonra ilk olarak Rabbi Hayim el-Gazi'nin *Bney Hayay* adlı eserini basmıştır. Eserin mukaddimesinde İstanbul'daki yangının çok büyük olduğundan ve bütün şehri etkisi altına aldığından bahsetmektedir.³⁴ 1713 yılında eser basmadığı anlaşılan Yona ben Ya'kov 1714 yılından itibaren yeni harfler döktürmüş ve süslemeler basmıştır. Bu dönemde öncelik İstanbul'da hahamların ellerinde bulunan el yazmalarının basımına verilmiştir. Böylece şehrin din önderlerinin kalbi kazanılmış ve matbaaya finansal destek sorunu aşılmaya çalışılmıştır. Yona ben Ya'kov basacak daha fazla eser ve finansman bulmak amacıyla 1714'te Mısır'a gitmiştir. İstanbul'daki hahamlardan referans mektubu alan Yona ben Ya'kov Mısır'dan birkaç kitap/el yazması ve bir miktar finansal destekle dönmüştür. Mısır'da bulunduğu süre içerisinde (1714-1715) İstanbul'daki matbaada basım olmamıştır. İstanbul'a döndükten sonra da, üç yıl boyunca (1716-1719) sadece Mısır'dan getirdiği el yazmalarını basmakla meşgul olmuştur.³⁵

Yona ben Ya'kov İstanbul'da bastığı kitapları bazen de pazarlamacıları aracılığıyla Avrupa'da satmaktaydı. 1720 yılında bazı kitapları Osmanlı ülkesi dışındaki yerlerde pazarlayan aracısıyla Avrupa'ya göndermiş, fakat pazarlamacı kaçarak izini kaybetmiştir. Yona ben Ya'kov bu duruma sinirlenerek pazarlamacının yolculuk güzergâhını takip etmek için Avrupa'ya gitmiştir. Pazarlamacıyı bulamayan Yona ben Ya'kov, yolculuğu sırasında Amsterdam'da, yanında bulunan bir el yazmasını oradaki Yahudi matbaasında basarak, hareket halinde iken bile basım faaliyetlerine devam etmiştir. Kitabın girişinde de Avrupa'ya seyahate çıkışının nedeniyle ilgili bilgiler vermektedir. Kendisi Avrupa'da bulunduğu süreçte İstanbul'da oğulları bir kitap basmışlardır. Yona ben Ya'kov, İstanbul'a döndükten sonra ilk kitabı 1723 yılında basmıştır.³⁶

1724 yılı sonrasında matbaada nispeten refah dönemi başlamıştır. İşçiler çoğalmış ve basılan eser sayısında artış gözlenmiştir.

.....

34 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 40.

35 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 41.

36 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, s. 42-3.

1724-1727 yılları arasında onun üzerinde eser basılmıştır. Estetik süslemeler de bu dönemde artmıştır. 1727 yılında İbrahim Müteferrika'nın teşebbüsleriyle İstanbul'da Müslüman tebaa tarafından ilk matbaacılık faaliyeti başlamıştır. Bu süreçte Yona ben Ya'kov gibi sektörde tecrübeli Yahudilerden yardım alınmıştır.³⁷

Yona ben Ya'kov, 1728 yılında İstanbul'daki işletmenin bir şubesi olarak İzmir'de de matbaa açmıştır. İzmir'deki Yahudi cemaatinin gönlünü kazanmak için cemaat içinden Rabbi David Hazan ile ortak olmuştur. Aralarında iş paylaşımı olarak, David Hazan İzmir hahamlarına ait el yazmaları bularak matbaaya getirmek ve eserlerin basımı için finans bulmaktan, Yona ben Ya'kov ise dizgi ve basımından sorumlu olmuştur. Bu matbaa 1728-1739 yılları arasında faal olup bu dönemde İzmir'de otuz bir kitap basılmıştır. Aynı dönemde matbaanın asıl merkezi olan İstanbul'da Yona ben Ya'kov'un matbaasında altmıştan fazla eser basılmıştır. Rabbi David Hazan'ın kutsal topraklara (Filistin) hicret etmesiyle matbaa durmuştur.

Sonuç

İstanbul'daki Yahudilerin matbaacılık faaliyetleri incelendiğinde bazı hususlar ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İspanya sürgünü sonrası ilk yıllarda ihtiyaca binaen sadece Yahudi dininin temel eserleri basılırken, Yahudi dini ve kültürü oturduktan ve belli bir Osmanlı-Yahudi kültürü oluştuktan sonra edebiyat, roman, dil gibi farklı alanlarda eserler basılmıştır. Başlangıçta sadece İbranice olan basımlara zamanla Ladino eserler de eklenmiştir.

İstanbul'daki Yahudi matbaaları, bu matbaaları işleten Yahudilerin özelliği açısından incelendiğinde müteşebbislerin genellikle İspanya, İtalya ve Polonya gibi Osmanlı ülkesinin dışındaki Yahudiler olduğu görülmektedir. Kendi ülkelerinde matbaacılık alanında deneyim kazanmış müteşebbisler İstanbul'da rahat bir şekilde bu işletmeyi yürütebilmişlerdir. Konuyla ilgili bir diğer önemli husus da ana damar Yahudiliği temsil eden rabbani Yahudilere ait bu matbaalarda Karaî Yahudilerin eserlerinin de basılmasıdır. Bu anlamda Yahudiliğin

.....

³⁷ Sevilla-Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim 1981, s. 178.

farklı grupları da bu matbaalardan istifade etmişlerdir. Her ne kadar İstanbul'da Rabbani ve Karaî gruplar arasında tartışmalar yaşansa da Karaîlerin bu matbaalarda kitap bastırmaları önemli bir ayrıntıdır.

Kaynaklarda İbrahim Müteferrika'nın 1727 yılında matbaa için izin aldığını ve ilk eserin basımının da 1729 yılında tamamlandığı bilgisi yer almaktadır. Buna göre Yahudilerin 1493 yılında İstanbul'da matbaacılık faaliyetlerine başlamasıyla Müslüman tebaa tarafından basılan ilk eser arasında 236 yıllık bir zaman dilimi vardır. Bir diğer ifadeyle matbaa İstanbul'a Müteferrika matbaasından 236 yıl önce gelmiş ve bu süre içinde toplam on altı farklı padişah tahta çıktığı halde Müslüman tebaa tarafından matbaacılık faaliyetinde bulunulmamıştır. İstanbul'un farklı semtlerinde devlet yetkililerinin ve Müslüman tebaanın gözü önünde yaklaşık iki buçuk asır boyunca faaliyet gösteren bu matbaalar, Osmanlı'nın matbaadan, nasıl çalıştığından, hangi malzemeler kullanıldığından, ne tür masraf gerektirdiğinden ve pratik faydası olup olmadığından habersiz olmadığını gözler önüne sermektedir. Yine matbaa faaliyetlerinin olmadığı bu dönemde Sultan III. Murad'ın İtalya'daki matbaalarda Arapça olarak bastırılan İslam dünyasına ait eserlerin Osmanlı ülkesinde satılmasına izin veren 1588 tarihli fermanı da düşündürücüdür.